

İbnü'l-Cezerî'ye Nispet Edilen Ebeveyn-i Resûl Risalesi Üzerine Birtakım Mülâhazalar

Kadir Gombeyaz*

Özet

Hiz. Peygamber'in anne ve babasının (ebeveyn-i Rasûl) gerek bu dünyadaki imanî statüleri gerekse de ahiretteki konumlarının neliği konusu bazen farklı ilim dallarına ait eserlerin uygun düşen bağlamlarında bazen de müstakil risaleler formunda ele alınmıştır. Bu kapsamda elimize ulaşan iki elyazma nüshası bulunan ve gerek risalede yazarının isminin el-Cezerî şeklinden zikredilmiş olmasından gerekse de hâlihazırdaki yazma nüshaların başına düşülen bir nottan hareketle kataloglarda ve bazı modern çalışmalarda, İslamî ilimler geleneği içerisinde özellikle kıraat alanındaki otoritesi ve eserleri ile ön plana çıkmış İbnü'l-Cezerî'ye (ö. 833/1429) bir ebeveyn-i Resûl risalesi nispet edilmektedir. Küçük hacimli bu risale, Ebû Hanîfe'ye nispet edilen *el-Fıkhu'l-ekber* isimli eserde yer alan "ebeveyn-i Resûl küfür üzere ölmüştür" şeklindeki ifadenin zâhir anlamda alınmaması gerektiği görüşünden hareketle hem bu ifadenin nasıl doğru bir şekilde anlaşılacağını ortaya koymak hem de ebeveyn-i Rasûl'ün mümin ve ehl-i necât olduklarını birtakım delillerle temellendirmek üzere kaleme alınmıştır. Bazı çağdaş araştırmacılar İbnü'l-Cezerî'ye nispet edilen bu risalenin "ebeveyn-i Resûl konusunda kaleme alınıp da günümüze ulaşan ilk müstakil eser olduğu"nu ve "başta Süyûtî olmak üzere ebeveyn-i Resûl konusunda yazan sonraki müellifleri etkilediği"ni iddia etmektedir.

İşte İbnü'l-Cezerî'ye nispet edilen ebeveyn-i Resûl risalesini konu edinen bu çalışmada, öncelikle risale, konusu, yazılış gayesi, meseleyi ele alış tarzı, temel tezi ve argümanlarıyla ortaya konulmuş; daha sonra elimize ulaşan elyazma nüshalarının tanıtımı yapılmıştır. Akabinde ebeveyn-i Resûl literatürü içerisindeki yeri hakkında önemli yargıların serdedildiği bu risalenin gerçekten İbnü'l-Cezerî'ye ait olup olmadığı meselesi tartışılmıştır. Bu bağlamda risalenin bir yandan İbnü'l-Cezerî'ye ait olabileceğini diğer yandan da olamayacağını destekleyen hususlar mukayese edildikten sonra hiçbirinin meseleyi açıklığa kavuşturamadığı belirtilmiştir. Ancak risalenin metnine dair yapılan daha

* Dr. Öğr. Üy., Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam ve İtikadî İslam Mezhepleri Anabilim Dalı, kgombeyaz@hotmail.com & kadir.gombeyaz@kocaeli.edu.tr, +90 533 371 5760

detaylı incelemenin risalenin aslında İbn Hacer el-Heytemî'nin (ö. 974/1567) *el-Minehu'l-Mekkiyye fî şerhi'l-Hemziyye* ismini taşıyan ve İmam Bûsîrî'nin *Kasîdetü'l-Bürde*'si üzerine bir şerh olan eserinde ebeveyn-i Resûl meselesinin ele alındığı kısmın büyük ölçüde alıntılanması -hatta kaynağının belirtilmemesi hasebiyle intihali- ile oluşturulduğu tespit edilmiştir. Böylece, risalenin *İbnü'l-Cezerî'ye ait olmadığı* anlaşılmış ve İbnü'l-Cezerî'ye aidiyeti kabulünden hareketle ileri sürülen “ebeveyn-i Resûl konusunda elimize ulaşan ilk müstakil risale” ve “Süyûtî'nin konuya dair risalelerinde bu risaleden yararlandığı” gibi yargılar yanlışlanmıştır. Risale muhtemelen en erken 16. yüzyılın ilk yarısında ancak büyük ihtimalle 17. yüzyılda Cezerî (Cizreli) künyeli bir Osmanlı âlimi tarafından kaleme alınmış olmalıdır. Şu an itibariyle müellifin tam kimliği tespit edilememiştir.

Anahtar Kelimeler: Ebeveyn-i Rasûl, İbnü'l-Cezerî, Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ekber*, Süyûtî, İbn Hacer el-Heytemî

Giriş

Hız. Peygamber'in anne ve babasının (ebeveyn-i Rasûl) gerek dünyada iken iman bakımından statüleri, yani mümin mi kâfir mi oldukları, gerekse de ölümlerinden sonra ahiretteki durumları, yani cennetlik mi cehennemlik mi oldukları hususu erken dönemlerden itibaren yalnızca âlimlerin değil, sâir Müslümanlar'ın da merak ettiğı bir husus olmuştur. Zira Hız. Peygamber'in babası henüz kendisi dünyaya gelmeden, annesi ise o altı yaşındayken, yani her ikisi de Hız. Peygamber henüz peygamber olarak görevlendirilmeden önce, dolayısıyla ilahî din ile muhatap olmadan vefat etmiş; bir peygamber olarak Hız. Muhammed'e tâbi olmuş bir Müslüman olarak yaşayıp vefat etmiş değillerdi. Bu da özelde Hız. Peygamber'in anne ve babasının genelde de herhangi bir ilahî dine ve peygambere muhatap olmayan insanların (*fetret ehlî*) iman bakımından durumlarının belirlenmesini gerekli kıldı. Bu bağlamda bazı Kur'an âyetlerinin sebep-i nüzûlü ile alakalı nakledilen rivayetler ile Hız. Peygamber'in konuyu ilgilendiren hadisleri incelemeye alındı. Ancak rivayetlerin bir kısmı Hız. Peygamber'in anne ve babasının dünyada mümin, ahirette ise ehl-i necât oldukları hükmünü beyan veya ihsas ederken; bazı rivayetler tam aksini ifade etmekte ve onların küfür üzere öldükleri kanaatini hâsıl etmekteydi. Üstelik Hız. Peygamber'in ailesine ve soyuna özel bir anlam yükleyen Şia gibi mezheplerin konuya dair ideolojik yaklaşımları muhalif mezhepleri karşı yönde ideolojik bir tavır almaya da sevk etti. Böylece bu gibi durumlar âlimlerin meseleye dair tek bir görüşte birleşmelerini engelledi. Bu noktada Hız. Peygamber'in anne ve babasının durumuna dair üç temel görüşün oluştuğı görülmektedir: Bazıları naklî delillerin onların bu dünyada mümin olduklarını ve ahirette de Cennet'e gireceklerini gösterdiğini iddia ederken, bazıları ise tam aksine onların küfür üzere öldüklerine ve cehennemlik olduklarına delâlet ettiğini savunmuştur. Bazı âlimler de meseleye konu olan kişilerin Hız. Peygamber'in anne ve babası olması hasebiyle konunun hassasiyet arz ettiğini düşünerek susmayı tercih etmiştir.¹

Bazı âyetlerin sebep-i nüzûlüne dair rivayetler ile Hız. Peygamber'den nakledilen birtakım hadislere binâen 'ebeveyn-i Rasûl'ün küfür üzere öldüğü' görüşünü benimse-

¹ Ebeveyn-i Resûl konusunun genel tasviri ve meseleye dair temel görüşler için bkz. Kadir Gömbeyaz, "Vânî Mehmed Efendi'nin Hız. İbrahim'in Babası ve Ebeveyn-i Resûl Hakkındaki Görüşleri", *Ulusal Vânî Mehmed Efendi Sempozyumu, 07-08 Kasım 2009, Kestel-Bursa -Bildiriler-*, ed. Mehmet Yalar - Celil Kiraz (Bursa: Emin Yayınları, 2011), 211-224; ayrıca bkz. Mustafa Akçay, *Hız. Peygamber'in Anne ve Babasının Dinî Konumu* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2012), 27-173.

yen Hanbelî ulemanın yanı sıra bazı Hanefî âlimlerin de bu görüşü paylaşması dikkat çekicidir. Bunun temelinde Ebû Hanîfe'ye nispet edilen Hammâd b. Ebî Hanîfe kanalıyla nakledilen² *el-Fıkhu'l-ekber* adlı risalede “Hz. Peygamber'in ebeveyni küfür üzere öldüler” şeklindeki bir ifadenin bulunması etkilidir.³ Gerek yazma nüshalarının istinsah tarihleri gerekse de risalenin tercüme ve şerhlerinin tarihleri göz önüne alındığında Hammâd kanalıyla nakledilen *el-Fıkhu'l-ekber* risalesinin ancak hicrî yedinci asırdan sonra ortaya çıkarak yaygınlaştığı⁴ anlaşılmaktadır. Nitekim tespit edilebilen ilk şerh Ekmeleddîn el-Bâbertî'ye (ö. 786/1384) aittir.⁵ Osmanlı coğrafyasında ise İlyâs b. İbrâhim es-Sînobî'nin (ö. 891/1486) 865/1460 senesinde kaleme alıp Fatih Sultan Mehmed'e hediye ettiği şerhini⁶ sonraki dönemlerde pek çok şerh takip etmiş⁷ ve kimi zaman bu şerhlerde kimi zaman da konuya hasredilen müstakil risalelerde ebeveyn-i Resûl konusu ele alınmıştır. Hattâ bu risalelerin bir 'ebeveyn-i Resûl literatürü' oluşturduğunu söylemek gerekir. Zira bu risaleye muhatap olan genel Hanefî ulema ve hususen de kâhîr ekseriyeti itibarıyla Hanefî olan Osmanlı uleması için ortada cevap verilmesi gereken önemli bir soru durmaktadır: *el-Fıkhu'l-ekber*'de ebeveyn-i Rasûl'ün küfür üzere

² Kaynaklarda Ebû Hanîfe'ye *el-Fıkhu'l-ekber* adıyla nispet edilen eser, aslında biri oğlu Hammâd, diğeri de öğrencisi Ebû Mutî el-Belhî kanalıyla nakledilen birbirinden farklı iki metindir. İlk defa bu ikisinin farkını belirttiği düşünülen Beyâzîzâde, Hammâd rivayetini *el-Fıkhu'l-ekber*; Ebû Mutî rivayetini ise *el-Fıkhu'l-ebser* şeklinde isimlendirmiştir; bkz. Şerafeddin Gölcük - Âdil Bebek, “el-Fıkhu'l-ekber”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12: 544-545; İlyas Çelebi, “Risaleleri ve İtikadî Görüşleri ile İmam-ı Azam Ebû Hanîfe”, *İslâmî Araştırmalar* 15/1-2 [Ebû Hanîfe Özel Sayısı] (2002), 66-67; Abdullah Demir, “Osmanlı Âlimlerinin Ebû Hanîfe'nin Akâid Risâlelerini Konu Edinen Eserleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/28 (2016), 173-176. Özellikle hicrî yedinci asırdan önceki kaynaklarda *el-Fıkhu'l-ekber* adıyla referansta bulunulan metnin aslında Ebû Mutî kanalıyla gelen metin olup Hammâd kanalıyla gelen metnin ise daha sonraki dönemde tedavüle girdiği anlaşılmaktadır.

³ *el-Fıkhu'l-ekber*'in elimize ulaşan nüshalarının bir kısmında bu ibare bulunurken bazısında yoktur. Bu durum eser üzerine yazılan şerhlerde de göze çarpmaktadır. Bazı şerhlerde bu ifadeye yer verilmezken bazısında ne anlam ifade ettiği şerhedilmeye çalışılmıştır.

⁴ Bu tespit için ayrıca bkz. Hasan Fidan, *Ebû Hanîfe ve el-Fıkhu'l-ekber Risalesi* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2018), 59.

⁵ Bâbertî öncesinde Sadrü'l-İslâm Ebû'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-Pezdevî'ye (ö. 493/1100) de bir *Fıkhu'l-ekber* şerhi nispet edilse de “kaynaklarda bunu doğrulayan bir bilgi bulunmamaktadır”; bkz. Muhammed Aruçi, “Pezdevî, Ebû'l-Yüsr”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34: 267.

⁶ Sinobî ve şerhi hakkında genel bilgi için bkz. Gömbeyaz, “Sinop'tan Bursa'ya Bir Osmanlı Âlimi: İlyas b. İbrahim es-Sinobi (ö. 891/1486)”, *Sinop İli Değerleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Alpay Tırıl, Evrim Sönmez, Süleyman Özdemir, Hünkar Avni Duyar (Sinop: Sinop Üniversitesi, 2015), 81-89.

⁷ “*el-Fıkhu'l-ekber*'in Osmanlı ilim geleneği içerisinde mevzu bahis edilmeye başlanması 15. yüzyılın sonlarında, ama ağırlıklı olarak 16. yüzyılda gerçekleşen bir hadisedir.”; bkz. Mehmet Kalaycı, “18. Yüzyıl Osmanlı Dinî Düşüncesinde Mâturîdîlik Vurgusu: Hanefilikten Mâturîdîliğe Giden Sürece Dair Bir Tahlil”, *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a: Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVIII. Yüzyıl*, ed. Ahmet Hamdi Furat, Nilüfer Kalkan Yorulmaz & Osman Sacid Arı (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018), II: 66.

öldüğü şeklindeki bir ifade nasıl değerlendirilmeli ve açıklanmalıdır? Bu bağlamda Hanefî ulemanın farklı yaklaşımlar serdettiği görülmektedir. Bunları şu şekilde gruplandırabiliriz:

1- *el-Fıkhu'l-ekber*'de geçen bu ibare Ebû Hanîfe'nin gerçek görüşünü yansıtmaktadır. Bu görüşün öne çıkan savunucusu Ali el-Kârî (ö. 1014/1605), bu ifadenin “‘Hz. Peygamber’in anne ve babası iman üzere öldüler’ veya ‘küfür üzere öldüler ancak daha sonra Allah o ikisini diriltti ve îkân makamında ruhlarını teslim aldı’ diyenlere karşı bir red” olduğunu ifade eder.⁸ Bu yaklaşım Osmanlı coğrafyasında da Kadızâdeliler hareketince Halvetî, Mevlevî gibi sufi gruplara karşı savunulan görüşlerden biridir.⁹

2- Ebeveyn-i Resûl iman üzere ölmüştür ve ehl-i necattır. O hâlde *el-Fıkhu'l-ekber*'deki aksi yöndeki ibarenin başka bir açıklaması olmalıdır. Buna yönelik üretilen farklı cevapları şu şekilde gruplandırabiliriz:

- 2.1. *el-Fıkhu'l-ekber* diye bildiğimiz eserin yazarı Ebû Hanîfe olmayıp Ebû Hanîfe Muhammed b. Yûsuf el-Buhârî isimli biridir; künye benzerliği sebebiyle Ebû Hanîfe'ye ait olduğu zannedilmiştir.¹⁰
- 2.2. Her ne kadar bazı Hanefîler *el-Fıkhu'l-ekber*'in Ebû Hanîfe'ye ait olmadığını söyleyerek problemi kökten çözseler de pek çok Hanefî âlim eserin aidiyetini tartışmaya açmamakta ve eserin Ebû Hanîfe'nin olduğunu kabul etmektedir.¹¹ Eserin Ebû Hanîfe'ye ait olduğunu kabul edenler içerisinde bazı âlimler ibarenin *el-Fıkhu'l-ekber*'in eski nüshalarında

⁸ Ebû'l-Hasan Nûreddin Ali b. Sultan Muhammed Ali el-Kârî, *Minehü'r-ravzi'l-ezher fî şerhi'l-Fıkhi'l-ekber* (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1998), 310. Ali el-Kârî, ayrıca ebeveyn-i Rasûl'ün ehl-i necât olduğunu söyleyenleri, hususen de bu konuda birçok müstakil risale yazmış olan Süyûtî'yi reddetmek üzere müstakil bir ebeveyn-i Resûl risalesi (*Edilletü mu'tekadi Ebî Hanîfe fî hakkı ebeveyi'r-Rasûl*) kaleme almıştır.

⁹ Kâtip Çelebi bu konunun Kadızâdeliler ile Sivâsîler/Halvetîler arasında yaşanan çekişmelerde tartışılan konulardan biri olduğunu kaydetmiştir; Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hak fî ihtiyârî'l-ehakk: İslam'da Tenkid ve Tartışma Usulü*, açıklamalarla sadeleştiren: Süleyman Uludağ - Mustafa Kara (İstanbul: Marifet Yayınları, 1990), 79.

¹⁰ Bir örnek olarak bkz. Abdülahad Nûrî, *Te'dîbü'l-mütemerridîn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr. 5293, vr. 301a.

¹¹ Sînobî *el-Fıkhu'l-ekber*'in Ebû Hanîfe'ye ait olmadığı yönündeki iddianın Mu'tezilî bir iddia olduğunu söylemektedir; bkz. İlyas b. İbrâhîm es-Sînobî, *Şerhu'l-Fıkhi'l-ekber*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 1670, vr. 1b-2a.

yer almadığını söyleyerek¹² sonradan sokuşturulduğu imasında bulunur.

- 2.3. Bazı Hanefî âlimler hem *el-Fıkhu'l-ekber*'in Ebû Hanîfe'ye aidiyetini kabul ederken hem de ebeveyn-i Resûl 'ün küfür üzere öldüğü şeklindeki ibarenin eserde yer aldığını kabul eder. Ancak bu ibarenin görüldüğü şekilde anlaşılması gerektiğini, farklı anlama geldiğini söylemektedirler. Örneğin Sînobî, ebeveyn-i Resûl 'ün küfür üzere öldüklerini ama daha sonra ihyâ diye bildiğimiz hadislerde de bildirildiği üzere dirilti- lerek iman ettiklerini, böylece ehl-i necât olduklarını söylerken¹³ Bahâeddînzâde ise hükmî küfür ve hakiki küfür şeklinde bir kategorilendirme yaparak, 'ebeveyn-i Rasûl'ün hükmî olarak küfür üzere öldüklerini –ki Ebû Hanîfe'nin de kastettiği bu anlamdır-, ancak hakiki anlamda ise küfür üzere ölmediklerini söyler. Zira böyle bir şeyi söyleyebilmek için nass gereklidir.¹⁴

Hâsılı, Alî el-Kârî ve Osmanlı'da Kadızâdeliler grubu ve çizgisinde yer alan ulema Ebû Hanîfe'ye nispet edilen ve Hammâd kanalıyla naklolunan *el-Fıkhu'l-ekber*'deki ebeveyn-i Rasûl'ün küfür üzere öldüğü şeklindeki ifadeyi zâhiri üzere almak suretiyle bunu Şîa'ya yönelik bir karşıt duruş olarak görmüş ve ebeveyn-i Rasûl'ün ehl-i necât olduğunu söyleyenleri birtakım delillerle reddetmişlerdir. Ancak Hanefîler'in, özellikle de Hanefî Osmanlı ulemasının çoğunluğu ebeveyn-i Rasûl'ün dünyada mümin, ahirette ise ehl-i necât olduğu görüşünü benimsemiş; *el-Fıkhu'l-ekber*'deki söz konusu ifadenin anlamının farklı olduğu yönünde birtakım yorumlamalara girişmiştir. İşte bu çalışmanın incelediği risale de bu kabilden bir örnektir.

1. RİSALENİN İÇERİK ANALİZİ

1.1. Risalenin Konusu

İbnü'l-Cezerî'ye nispet edilen bu risalenin konusu Ebû Hanîfe'ye nispet edilen *el-Fıkhu'l-ekber* isimli eserde yer alan “ebeveyn-i Resûl küfür üzere ölmüştür” şeklindeki

¹² Bir örnek olarak bkz. Muhyiddîn Mehmed İbn Hatîb Kâsim el-Amâsî, *İnbâu'l-istifâ fî hakkı ebeveyi'l-Mustafâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah, nr. 405, vr. 103b-104a.

¹³ Sînobî, *Şerhu'l-Fıkhi'l-ekber*, vr. 70a.

¹⁴ Muhyiddîn Muhammed b. Bahâeddîn (=Bahâeddînzâde), *el-Kavlü'l-fasl Şerhu'l-Fıkhi'l-ekber* (İstanbul: İhlas Vakfı, 1979), 395-396.

ifadenin zâhir anlamda alınmayıp nasıl anlaşılması gerektiği meselesi üzerinden Hz. Peygamber'in anne ve babasının dinî ve uhrevî konumudur.

1.2. Risalenin Yazılış Amacı

Müellif risalesini daha önceki başlık altında da ifade edildiği üzere Ebû Hanîfe'ye nispet edilen *el-Fıkhu'l-ekber*'de geçen "ebeveyn-i Resûl küfür üzere ölmüştür" ifadesine dair ilk okunduğu anda zihinde oluşan mananın taşıdığı sıkıntıları bertaraf etmek ve doğru anlamının ne şekilde olduğunu göstermek için kaleme almıştır. Kısacası müellif ebeveyn-i Rasûl'ün ehl-i necât olduğunu kabul eden kesimde yer almaktadır. Ancak muhtemelen bir Hanefî olarak *el-Fıkhu'l-ekber*'deki ifade ile de hesaplaşmak durumundadır. Bu bakımdan risalenin varlık sebebi *el-Fıkhu'l-ekber*'deki ebeveyn-i Rasûl'e dair ifade olmakla birlikte ebeveyn-i Rasûl'ün ehl-i necât olduğunu da delillendirmeye çalışmıştır.

1.3. Risalenin Muhtevası¹⁵

İbnü'l-Cezerî'ye ait olduğu notu düşülen ebeveyn-i Resûl risalesini müellif Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhu'l-ekber*'in ebeveyn-i Rasûl'e dair "onların küfür üzere öldüğü" ifadesini gördüğünde -ki bu ifade, müellife göre, zâhiren 'ayakların kaymasına sebep olan' sıkıntılı bir anlama sahiptir- onu açıklamak, aslında öyle olmadığını göstermek üzere kaleme almıştır. Bu noktada Allah'tan 'Ehl-i sünnet ve'l-cemaat yoluna uygun bir şekilde en güzel istikameti kendisine kolaylaştırması'nı ister.

Müellif öncelikle Hz. Âdem ve Havva'dan itibaren hiçbir peygamberin anne ve babasının kâfir olmadığı önermesinde bulunur. Nitekim Ebû Hanîfe'nin "ebeveyn-i Rasûl'ün küfür üzere öldüğü" şeklindeki ifadesine dair pek çok yorum yapılmıştır. Bu ifade onlar 'cahiliyye yani küfür döneminde vefat ettiler' anlamına gelir ve bu şekilde anlaşılmalıdır. Eğer böyle bir tevil geliştirmez isek bu, Hz. Peygamber hakkında dil uzatma ve kınama (*itâle* ve *ta'n*) ifade eder. Hz. Peygamber'e dil uzatmak ise büyük bir hata ve küfürdür. Bunun gibi meselelerde eğer başka tevil imkânları varsa ancak en güzel şekilde tevil caizdir.

¹⁵ Müellifin risalesinde ebeveyn-i Resûl meselesini ne şekilde ele aldığını tasvirî olarak ortaya koymaya çalıştığımız bu başlık altındaki bilgiler için bkz. ve krş. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Pertev Paşa, nr. 603, vr. 25b-39b.

Müellif, “ebeveyn-i Rasûl’ün ‘muhtâr/seçilmiş’ oldukları”nı bildiren hadisleri tahrir ettiğini söyler. Buna göre kâfir muhtâr olamaz, kerîm ve tâhir de olamaz. Âyetle de (“müşrikler ancak bir pisliktir” Tevbe 9/28) sâbit olduğu üzere necis olur. Müellife göre peygamberlerin babaları şerefli; anneleri ise temiz insanlardır, buna dair âyet ve hadis çoktur. Burada “tekallüb” âyetini (“[Allah] seni [namaza] kalktığında görüyor, secde edenler içinde dolaşmanı [tekallüb] da” Şuârâ 26/218-219) zikreder ve müfessirlerin bu âyeti Hz. Peygamber’deki nübüvvet nurunun bir secde edenden diğerine geçmesi şeklinde tefsir ettiklerini söyler. Hz. Peygamber’in anne ve babası ona en yakın seçilmişler oldukları için onlar ehl-i cennettir.

Müellif, “hakkında ta’n edilen kimseye yönelmeyiniz” şeklinde birden çok kanaldan nakledilmiş sahih bir hadis olduğunu gündeme getirir ve akabinde *ihyâ* hadisini de zikreder. Sonrasında “hem ebeveynin ehl-i cennet olduğunu söyledin hem de yeniden diriltildiklerini söylüyorsun, ehl-i cennet iseler yeniden diriltilmelerine ne gerek var?” şeklinde mevhum bir soru sorar ve bunun Hz. Peygamber’in peygamberliğini ikrar etmeleri için olduğu cevabını verir.

Daha sonra müellif Hz. Peygamber’in kabile yönünden de seçilmiş olduğunu bildiren bir hadisi nakleder. Beyhakî’nin Hz. Peygamber’den rivayet ettiği “kendisinin cahiliyyedeki zina türlerinden biri ile doğmadığı ve ancak İslam nikâhı ile doğduğu” meâlindeki hadisini nakleder.

Müellif, ilerleyen satırlarda Hz. Peygamber’in ebeveyninin Müslüman olmalarına rağmen niçin diriltildikleri sorusunu bir daha sorar ve daha önceki cevabını biraz daha genişleterek tekrarlar. Daha sonra “fetret ehli” meselesine de değinir ve “*biz bir peygamber göndermedikçe helâk edecek değiliz*” (İsrâ 17/15) âyetine göre onların Müslüman hükmünde olduklarını belirtir. Ayrıca, ebeveyn-i Rasûl’ün küfür üzere öldüğü görüşünü savunanların kullandığı “Allah’ın Hz. Peygamber’e ebeveyni için istiğfar yasağı getirmesi” konusunu ele alır. Ona göre bu yasak ya diriltirme hadisesinden öncedir veyahut da o ân için olup hâlin gerektirmesi hasebiyle istiğfar etmesi yalnızca tehir edilmiştir.

Müellif yine şöyle bir mevhum soru yöneltir: ‘Madem ebeveyn fetret ehlidir ve bu sebeple de azap görmeyecektir, o hâlde diriltilmelerinin ne anlamı vardır?’ Buna da onların fetret ehlinden çıkıp mümin kategorisine sokulması, böylece Cennet’in üst mertebelerine yükselmeleri için bir imkân sunulması şeklinde cevap verir.

Müellif ayrıca Âzer konusuna değinir ve onun aslında Hz. İbrahim'in babası değil amcası olduğunu söyler. Yine Hz. Peygamber'den rivayet edilen 'senin baban da benim babam da cehennemliktir' şeklinde bir sahabîye hitaben söylediği ifadeyi içeren hadisi açıklamaya girişir. İlk açıklama Hz. Peygamber'in buradaki kastının amcası Ebû Tâlib olduğu yönündedir. Çünkü ona göre Araplar amcaya da baba demektedirler. Yine bir diğer cevap da "o an soru soranın kazanılması için öyle bir cevabın verilmesinin gerekliliği" üzerinden gitmekte ve Hz. Peygamber'e bir keresinde müşrik çocuklarının durumu sorulduğunda "babaları ile birlikte Cehennem'dedirler" derken, bir başka zaman sorulmasında ise "Cennet'tedirler" demesini örnek olarak vermektedir.

Risale, "niyetin ameldeki önemi"ne dair birtakım sözlerle son bulur. Risale ile doğrudan bir alakası görünmeyen bu kısımla alakalı müellifin tercihinin gerisindeki gerçek saikin tespiti kolay değildir. Belki de yaşadığı dönemin konjonktürel şartları ile alakalıdır.

2. RİSALENİN NÜSHALARI

İbnü'l-Cezerî'ye nispet edilen ebeveyn-i Resûl konusundaki risalenin şu an itibarıyla tespit edebildiğimiz iki nüshası bulunmaktadır. Bunlardan biri, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Pertev Paşa Koleksiyonu 603 numaralı mecmuanın üçüncü risalesi olarak 25b-39b varakları arasında yer alan yazma nüshadır. Bu nüsha her bir sayfası 9 satırdan ve toplam 14 varaktan (27 sayfa) oluşmakta olup yazısı oldukça okunaklıdır. Risalenin ilk sayfasında baş tarafa yapılan tezhîb ile besmele arasında kırmızı kalem ile "Risâle-i İmâm Cezerî fî Ebeveyi'n-Nebî M" şeklinde Osmanlıca imlası ile yazılmış bir ibare bulunmaktadır. Sonundaki *temmet* kaydında ise eserden "er-Risâletü'l-Beyâniyye fî hakkı ebeveyi'n-Nebî" şeklinde bahsedilmektedir. Risalenin, içerisinde yer aldığı mecmua toplam beş risaleyi ihtiva etmektedir.¹⁶ Beşinci risalenin sonuna 1112'de (miladi 1700-1?) istinsah edildiği yazılıdır. İlginç bir şekilde katalog kaydında incelediğimiz risalenin de istinsah kaydı 1112 şeklinde düşülmüştür. Risalenin metninde yer almayan bu tarihin neye göre konulduğu cevaplanması gereken bir sorudur. Görünen o ki, mecmua-

¹⁶ Bu mecmuuda yer alan beş risale şu şekildedir: 1. İbrahim el-Halebî'nin *Risâletü hilyeti'n-Nebî aleyhis-selam* risalesi, 2. Müellifinin baş taraftaki ibaresine göre "Şeyh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Cezerî'nin *Miftâhu'l-Hisni'l-hasîn*'inden hazırladığı seçki (*intihâb*): *Risale fî beyâni mevâzî's-salât ale'n-Nebî (s.a.v)* ve *fevâiduhû*, 3. *Risâle-i İmâm Cezerî fî Ebeveyi'n-Nebî*, 4. İbn Kemal Paşa'nın *Risâle fî hakkı ebeveyi'n-Nebî sallallahu aleyhi ve sellem*, 5. Süyûtî'nin *Risâletü Ünümûzeci'l-lebîb fî hasâisi'l-habîb aleyhisselam* adlı risalesi.

nın son risalesinin bitimindeki tarihin incelediğimiz risale için de geçerli olduğu düşünülmüştür.

Diğer nüsha ise, Berlin Staatsbibliothek [Berlin Şehir Kütüphanesi] Preußischer Kulturbesitz [Prusya Kültürel Varlığı] koleksiyonu 10343 numaralı mecmuanın üçüncü risalesi olarak 19b-28b varakları arasında yer alan nüshadır.¹⁷ Bu nüsha ilginç bir şekilde Pertev Paşa nüshasında yer alan beş risalenin aynı sırayla ve sanki aynı müstensih tarafından istinsah edilmiş, ancak satır sayısı daha fazla olduğu için sayfa sayıları farklılık arz eden bir nüshadır. Beşinci risalenin sonunda tıpkı Pertev Paşa nüshası gibi 1112 tarihi düşülmüştür. Ancak bu nüshaya iki risale daha ilave edilmiştir. İlave edilen ikinci risalenin sonuna 1200 tarihi düşülmüştür. Katalog kaydına muhtemelen bu son risalenin bitimindeki tarih kaydı düşüldüğü için İbnü'l-Cezerî'ye nispet edilen risale de 1200 tarihinde istinsah edilmiş gibi kaydedilmiştir. Halbuki Pertev Paşa nüshasının sonundaki risaleye düşülen ve Berlin nüshasında da tekrar edilen tarih 1112'dir.

3. RİSALENİN AİDİYETİ

Elimize ulaşan iki elyazma nüshanın baş tarafına muhtemelen müstensih tarafından kırmızı mürekkeple düşülen *Risâle-i İmâm Cezerî fî Ebeveyn-i Resûl* şeklindeki ifadededen dolayı incelediğimiz ebeveyn-i Resûl risalesinin meşhur kıraat âlimi İbnü'l-Cezerî'ye ait olduğu şeklindeki bilgi hem kütüphane kataloğuna işlenmiş hem de buradan hareketle birtakım modern çalışmalarda kullanılmıştır.¹⁸ Risalenin İbnü'l-Cezerî'ye ait kabul edilmesi birtakım önemli yargılarda bulunulmasını beraberinde getirmiştir. Örneğin, risale eğer İbnü'l-Cezerî'ye ait ise, bu “ebeveyn-i Resûl konusunda elimize ulaşan ilk müstakil risale”¹⁹ olmaktadır. Üstelik ebeveyn-i Resûl konusunda en çok müstakil risale kaleme alan ve yazdıkları kendisinden sonra konu üzerine çalışan müelliflerin temel referansı olan Süyûtî (ö. 911/1505), “kendisi bundan bahsetmese de gerek üslup gerekse kullanılan deliller itibarıyla İbnü'l-Cezerî'nin risalesinden oldukça istifade etmiş” olmakta ve risaleleri de aslında İbnü'l-Cezerî'nin risalesinin “kaynakları zenginleş-

¹⁷ Bu nüshaya <http://orient-digital.staatsbibliothek-berlin.de> sitesindeki katalog üzerinden online olarak ulaşmak mümkündür.

¹⁸ bkz. Tayyar Altıkulaç, “İbnü'l-Cezerî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 556; Akçay, *Hizmet Peygamber'in Anne-Babasının Dinî Konumu ve Ebeveyn-i Resûl Risaleleri* (İzmir: Yeni Akademi Yayınları, 2005), 195-202.

¹⁹ Akçay, *Ebeveyn-i Resûl Risaleleri*, 196.

tirilmek suretiyle genişletilmiş ve daha sistematik hâle getirilmiş versiyonu”²⁰ hâline gelmektedir. Böylece ebeveyn-i Resûl konusunda akla gelen en önemli isim olan Süyûtî aslında İbnü'l-Cezerî'den beslenmekte, ancak bunu açıkça belirtmemektedir. İşte bu ciddi iddiaların bir tespit hâline gelebilmesi için risalenin İbnü'l-Cezerî'ye ait olduğunun netleştirilmesi gerekmektedir.

İncelemekte olduğumuz risalenin İbnü'l-Cezerî'ye nispet edilmesinin en önemli sebebi, müellifin bizzat risalenin içerisinde kendisinden “el-Cezerî” şeklinde bahsetmesi²¹ ve belki de bu ifadeden hareketle müstensihin veya bir başka elin risalenin elimizdeki iki nüshasının baş tarafına kırmızı kalemle “İmâm Cezerî'nin Ebeveyn-i Resûl Konusundaki Risalesi” anlamına gelen ibareyi kayıt düşmüş olmasıdır. Yine risalenin hemen öncesinde yer alan diğer risalenin yazarının İbnü'l-Cezerî olarak kaydedilmesi²² de bu kanaati desteklemiş olabilir. Ancak risalenin -işaret ettiğimiz birkaç modern çalışma hariç- ne muasır ne de sonraki dönemlerde yazılan bibliyografik kaynaklarda İbnü'l-Cezerî'nin eserleri arasında gösterilmemesi, müellifin isminin İbnü'l-Cezerî'nin diğer eserlerinde görüldüğü üzere tam künye (Ebü'l-Hayr Şemseddîn Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî) ile verilmemesi, hatta İbnü'l-Cezerî bile denmeyip yalnızca “el-Cezerî” şeklinde kaydedilmiş olması aidiyeti konusunda soru işaretleri uyandırmaktadır. Üstelik İbnü'l-Cezerî gibi bir âlimin yazdığı bir eserin sonrakiler tarafından tanınmaması ve herhangi bir ebeveyn-i Resûl risalesinde kendisine ismen bir referansın yapılmaması da dikkate alınmalıdır. Öte yandan metnin içerisinde bazı yerlerde “en-Nâzım (manzum olarak yazan)” şeklinde bir ifadenin kullanılması ve bununla kimin kastedildiğinin anlaşılamaması da kafaları karıştırmaktadır. Zira söz konusu ifade, risalenin sanki manzum hâldeki bir başka eserin şerhi olduğunu ihsas etmektedir.²³ Ayrıca metinde Arapça dil kaidelerine göre yanlış olan fakat Türkçe'de yerleşik hâle gelen ‘fıkhu'l-ekber’, ‘abdu'l-fakîr’, ‘Rabbü'l-ganî’, ‘imâmü'l-a'zam’ gibi galat-ı meşhurların yer alması da müellifin

²⁰ Akçay, *Ebeveyn-i Resûl Risaleleri*, 196.

²¹ Pertev Paşa, nr. 603, vr. 26b

²² Daha önce belirtildiği üzere risalenin yazarı İbnü'l-Cezerî olmayıp onun bir eserinden yapılmış olan seçki İbnü'l-Cezerî'nin eseriymiş gibi kaydedilmiştir.

²³ Nitekim bu hususu İbnü'l-Cezerî'nin *Zâtü's-şifâ fî sîreti'n-Nebî ve'l-hulefâ* adlı siyer alanındaki manzum eserini tahkik eden Hâyif en-Nebhân da fark etmiş ve “İbnü'l-Cezerî'ye nispeti sahih olmayan kitaplar” başlığı altında incelediği bu risale hakkında “Hz. Peygamber'in siretine dair manzum eserlerin şerhlerinden birinden elde edilmiş bir parça gibi” değerlendirmesinde bulunmuştur; bkz. İbnü'l-Cezerî, *Zâtü's-şifâ fî sîreti'n-Nebî (s.a.v.) ve'l-hulefâ*, thk. Hâyif en-Nebhân (Kuveyt: Dâru'z-Zâhiriyye, 2017), 103. Ancak Hâyif, risalenin muhtevasına dercedilen eserin kimliğini tespit edememiştir.

Arap değil de Türkçe konuşan biri olduğu fikrini uyandırmaktadır. Aslında bu durum, önceki satırlarda işaret ettiğimiz üzere *el-Fıkhü'l-ekber*'in Osmanlı coğrafyasında bilinir hâle gelmesi ile Osmanlı müelliflerinin ebeveyn-i Resûl konusuna dair özel ilgi gösterdikleri ve bazen *el-Fıkhü'l-ekber* şerhleri bağlamında bazen de müstakil risaleler formunda konuyu tartıştıkları gerçeği ile de örtüşmektedir. Ancak bu periyot özellikle Sînobî'nin 865/1460 yılında yazdığı *el-Fıkhü'l-ekber* şerhi sonrasına, yani 833/1429'da vefat eden İbnü'l-Cezerî'den sonraki döneme tekabül etmektedir.

Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhü'l-ekber*'indeki ebeveyn-i Resûl ile alakalı problemleri ifade üzerinden bir savunuya girişen bu risalenin Şâfiî bir âlim olan İbnü'l-Cezerî tarafından yazılmış olmasının da bir açıklamasının yapılması gerekmektedir. Şayet risalenin yazarı İbnü'l-Cezerî ise bir Şâfiî âlim niçin Ebû Hanîfe'yi tabir câizse aklamaya çalışmaktadır. Aslında Şâfiî âlim Süyûtî'nin de ebeveyn-i Resûl konusunda olmasa da bir Ebû Hanîfe savunusu kaleme almış olması (*Tebyüzü's-sahîfe fi-menâkibi Ebî Hanîfe*) bu durumun mümkün olabileceğini göstermektedir. Üstelik Osmanlı hâkimiyetindeki Bursa'da padişahın özel misafiri olarak belli bir süre bulunan İbnü'l-Cezerî'ye *el-Fıkhü'l-ekber*'deki bu ifade sorulmuş ve o da buna dair bir cevap yazma ihtiyacı duymuş olabilir. O nedenle risalenin yazarının Şâfiî olması hasebiyle İbnü'l-Cezerî olamayacağının söylenmesi yeterli ve sağlam bir argüman olmayacaktır.

Risalenin İbnü'l-Cezerî'ye ait olabileceği veya olamayacağı kanaatini destekleyen bu argümanlar aidiyet problemini çözmeyi temin etmemekte ve soru hâlâ cevap beklemektedir. Risalenin metni üzerinde yaptığımız derinlemesine araştırmalar metnin aslında İbn Hacer el-Heytemî'nin (ö. 974/1567) İmam Bûsîrî'nin (ö. 696/1296) *Kasîdetü'l-bürde*'si üzerine yazdığı *el-Minehu'l-Mekkiyye fi şerhi'l-Hemziyye* isimli şerhte Bûsîrî'nin (لم تزل بي ضمائر الكون مختار لك الامهات والآباء) beytinin şerhinde yazdıklarının bazı takdim-tehirler ve küçük kelime değişiklikleri dışında büyük oranda aynıyla aktarılması, daha doğrusu *intihal*inden ibaret olduğunu göstermiştir.²⁴ Yani eserin müellifi, İbnü'l-Cezerî değil, Heytemî'nin en azından çağdaşı veya ondan sonra yaşayan bir başka Cezerî (Cizreli) olmalıdır. Muhtemelen bu kişi Osmanlı coğrafyasında Türkçe konuşan bir müelliftir. Risalesini Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhü'l-ekber*'inde ebeveyn-i Resûl hakkındaki problemleri

²⁴ Krş. Ebû'l-Abbâs Şehâbeddin Ahmed İbn Hacer el-Heytemî, *el-Minehu'l-Mekkiyye fi şerhi'l-Hemziyye*, thk. Ahmed Câsim el-Muhammed – Bû Cum'a Mükri, 2. Baskı (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2005), 98-104.

ifadeyi açıklamak için kaleme almış ve bunun için de Heytemî'nin söz konusu eserindeki yazdıklarını yeterli görerek risalesine isim vermeksizin aktarmıştır. Temel farklılık risalenin baş tarafında “ebeveyn-i Rasûl'ün küfür üzere öldüğü” ifadesinin “cahiliye yani küfür döneminde öldüler” anlamına geldiğinin belirtilmesidir. Böylece risalenin meşhur kıraat âlimi *İbnü'l-Cezerî'ye ait olmadığı* anlaşılmakta, ayrıca “bu risalenin de elimize ulaşan ilk müstakil ebeveyn-i Resûl risalesi olduğu ve Süyûtî'nin konuya dair risalelerinde bu eserden beslendiği” yargıları yanlışlanmış olmaktadır. O hâlde geriye önemli bir soru kalmaktadır: Bu ebeveyn-i Resûl risalesinin yazarı olan Cezerî kimdir?

Risalenin önemli ölçüde alıntılacağı *el-Minehu'l-Mekkiyye* adlı eserin müellifi İbn Hacer el-Heytemî 909-974 (miladi 1503-1567) tarihleri arasında yaşadığına göre risale en erken 950 (1550'ler) civarında yazılmış olmalıdır. Eğer risalenin yer aldığı mecmua-nın sonuna koyulan 1112 (1700) tarihinin mecmuadaki tüm risalelerin istinsah tarihini ifade ediyor olduğu düşünülürse o hâlde bu tarihten önce yazılmış olmalıdır. Bu da ebeveyn-i Resûl meselesinin Osmanlı'da çokça tartışıldığı veya yazıldığı dönem olan 16. ve 17. yüzyıla denk gelmektedir. Risalenin yazarı olarak metinde ismi geçen Cezerî'nin kim olduğu sorusuna henüz cevap verebilmiş değiliz.

Sonuç

Elimize ulaşan iki elyazma nüshası bulunan ve gerek risalede yazarının isminin el-Cezerî şeklinden zikredilmiş olmasından gerekse de yazma nüshaların başına düşülen nottan hareketle bazı modern çalışmalarda meşhur kıraat âlimi İbnü'l-Cezerî'ye *er-Risâletü'l-beyâniyye fî hakkı ebeveyi'n-Nebî* adıyla nispet edilen risale, yaptığımız araştırmanın ulaştığı neticelere göre, *İbnü'l-Cezerî'ye ait değildir*. Böylece İbnü'l-Cezerî'ye ait olduğu zannına binaen risalenin “ebeveyn-i Resûl konusunda yazılmış elimize ulaşan ilk müstakil risale” olduğu ve ebeveyn-i Resûl konusunda yazdıkları sonraki ulema üzerinde önemli tesir bırakan ve temel bir referans kaynağı rolü oynayan “Süyûtî'nin aslında İbnü'l-Cezerî'nin bu risalesinden etkilendiği ve onun kaynaklarını geliştirmek suretiyle daha geniş ve daha sistematik eserler meydana getirdiği” yönündeki yargılar da yanlışlanmış olmaktadır. Zira İbnü'l-Cezerî'ye nispet edilen bu ebeveyn-i Resûl risalesinin, 974/1567'de vefat eden İbn Hacer el-Heytemî'nin *el-Minehu'l-Mekkiyye fî şerhi'l-Hemziyye* isimli eserinin bir kısmının büyük oranda alıntılanması ile oluşmuş olduğu anlaşılmıştır. O hâlde risalenin Heytemî'den çok önce yaşamış İbnü'l-Cezerî'ye ait olması mümkün değildir. Üstelik müellif kendisini İbnü'l-Cezerî olarak değil, yalnızca “el-Cezerî”

şeklinde nitelemiştir. Ayrıca metindeki Arap dil kurallarına uymayan ancak Türkçe’de sıklıkla rastlanan birtakım galat kullanımları içermesi müellifin bir Arap değil de muhtemelen Osmanlı coğrafyasından bir âlim olduğu fikrini uyandırmaktadır. O hâlde muhtemelen risale en erken 16. yüzyılın ilk yarısında ama büyük ihtimalle 17. yüzyılda Cezîrî (Cizreli) künyeli bir Osmanlı âlimi tarafından kaleme alınmıştır. Şu an itibarıyla kimliğini tam olarak tespit edemediğimiz müellifin gelecekte tespitine imkân verecek ipuçları ile belirlenmesini ümit ediyoruz.

Risale, Heytemî’nin zikrettiğimiz eserinden ismi verilmeksizin alıntılanması suretiyle oluşturulduğu için esasen bir orijinallığı haiz bulunmamaktadır. Ancak yine de temsil ettiği bir değer de vardır. O da risalenin yazıldığı dönemde Ebû Hanîfe’ye nispet edilen *el-Fıkhu’l-ekber*’deki ebeveyn-i Resûl ile alakalı ifadeye dair bir açıklama ihtiyacı duyulduğuna işaret etmesi ve müellifinin de bu hususta verilecek güzel bir cevabın Heytemî tarafından dile getirildiğini düşünmesidir. Esasen bu cevabın bir Şâfiî-Eş’arî âlimden derlenmiş olması da dikkate şâyândır. Lâkin bunda şaşılacak bir nokta da yoktur. Zira ebeveyn-i Rasûl’ün mümin ve ehl-i necât olduğunu düşünen birçok Osmanlı âlimi, bu tezlerini savunurken çoğu zaman bir başka Şâfiî-Eş’arî âlim olan Celâleddîn es-Süyûtî’den istifade etmiştir.

Kaynakça

Abdülahad Nûrî. *Te'dîbü'l-mütemerridîn*. Fatih, 5293: 278b-315a. Süleymaniye Kütüphanesi.

Akçay, Mustafa. *H. Peygamber'in Anne-Babasının Dini Konumu ve Ebeveyn-i Resûl Risaleleri*. İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2005.

Akçay, Mustafa. *H. Peygamber'in Anne ve Babasının Dinî Konumu*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2012.

Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasan Nûreddin Ali b. Sultan Muhammed. *Minehü'r-ravzi'l-ezher fî şerhi'l-Fıkhi'l-ekber*. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1998.

Altıkulaç, Tayyar. "İbnü'l-Cezerî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 551-557. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Amâsî, Muhyeddîn Mehmed b. İbn Hatîb Kâsim. *İnbâu'l-istifâ fî hakkı ebeveyi'l-Mustafâ*. Çelebi Abdullah, 405: 79b-109b. Süleymaniye Kütüphanesi.

Aruçî, Muhammed. "Pezdevî, Ebü'l-Yüsr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34: 266-267. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Bahâeddînzâde, Muhyiddin Muhammed b. Bahâeddîn. *el-Kavlü'l-fasl Şerhu'l-Fıkhi'l-ekber*. İstanbul: İhlas Vakfı, 1979.

Çelebi, İlyas. "Risaleleri ve İtikadî Görüşleri ile İmam-ı Azam Ebû Hanîfe". *İslâmî Araştırmalar* 15/1-2 [Ebû Hanîfe Özel Sayısı] (2002): 63-73.

Demir, Abdullah. "Osmanlı Âlimlerinin Ebû Hanîfe'nin Akâid Risâlelerini Konu Edinen Eserleri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/28 (2016): 169-226.

Fidan, Hasan. *Ebû Hanîfe ve el-Fıkhu'l-ekber Risalesi*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2018.

Gölcük, Şerafeddin – Bebek, Âdil. "el-Fıkhu'l-ekber". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12: 544-545. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Gömbeyaz, Kadir. "Sinop'tan Bursa'ya Bir Osmanlı Âlimi: İlyas B. İbrahim es-Sinobi ö. 891/1486". *Sinop İli Değerleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. ed. Alpay Tırıl, Evrim Sönmez, Süleyman Özdemir, Hünkar Avni Duyar. 81-89. Sinop: Sinop Üniversitesi, 2015.

Gömbeyaz, Kadir. “Vânî Mehmed Efendi’nin Hz. İbrahim’in Babası ve Ebeveyn-i Resûl Hakkındaki Görüşleri”. *Ulusal Vâni Mehmed Efendi Sempozyumu, 07-08 Kasım 2009, Kestel-Bursa -Bildiriler-*. ed. Mehmet Yalar - Celil Kiraz. 205-232. Bursa: Emin Yayınları, 2011.

Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şehâbeddin Ahmed İbn Hacer. *el-Minehu'l-Mekkiyye fi şerhi'l-Hemziyye*. thk. Ahmed Câsim el-Muhammed – Bû Cum’a Mükri. 2. Baskı. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2005.

İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed. *Zâtü's-şifâ fî sîreti'n-Nebî (s.a.v.) ve'l-hulefâ*. thk. Hâyif en-Nebhân. Kuveyt: Dâru'z-Zâhiriyye, 2017.

İbnü'l-Cezerî (yanlışlıkla). *er-Risaletü'l-beyâniyye fî hakkı ebeveyi'n-Nebî*, Pertev Paşa, 603/3: 25b-39b. Süleymaniye Kütüphanesi.

İbnü'l-Cezerî (yanlışlıkla). *er-Risaletü'l-beyâniyye fî hakkı ebeveyi'n-Nebî*. Preußischer Kulturbesitz, 10343/3: 19b-28b. Berlin Staatsbibliothek. <http://orient-digital.staatsbibliothek-berlin.de>.

Kalaycı, Mehmet. “18. Yüzyıl Osmanlı Dinî Düşüncesinde Mâturîdîlik Vurgusu: Hanefîlikten Mâturîdîliğe Giden Sürece Dair Bir Tahlil”. *Sahnı Semân’dan Dârülfünûn’a: Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) – XVIII. Yüzyıl*. ed. Ahmet Hamdi Furat, Nilüfer Kalkan Yorulmaz, Osman Sacid Arı. II: 47-95. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018.

Kâtip Çelebi. *Mîzânü'l-Hak fî ihtiyârî'l-ehakk: İslam’da Tenkid ve Tartışma Usulü*. Açıklamalarla sadeleştiren: Süleyman Uludağ – Mustafa Kara. İstanbul: Marifet Yayınları, 1990.

Sînobî, İlyâs b. İbrâhîm. *Şerhu'l-Fıkhi'l-ekber*. Şehid Ali Paşa, 1670: 1b-75a. Süleymaniye Kütüphanesi.